

VELIDA MATARADŽIJA*
(Sarajevo)

O KONCEPTU NASTAVNOG PLANA I PROGRAMA OSMANSKIH MEDRESA U KLASIČNOM PERIODU (1470–1839)

Abstrakt

Jedinstven osnovni nastavni plan i program, utvrđena kategorizacija medresa, te jasno definiran način napredovanja muderisa samo su neke od važnih odlika centraliziranog osmanskog obrazovnog sistema. Cilj ovog rada je predstaviti nastavni plan i program osmanskih medresa u klasičnom periodu, i to na osnovu primarnih izvora, zakona i odredbi sultana Mehmeda II Osvajača (1451–1481) i sultana Sulejmana Zakonodavca (1520–1566). Naučnička autobiografija čiji je autor Aḥmad b. Muṣṭafā Tašköprüzāde i zvanični izvještaj osmanske države iz 1741. godine, koji predstavlja odgovor na službeni upit francuskog ambasadora u Istanbulu o stanju u obrazovnom sistemu u Osmanskom Carstvu, bit će također razmatrani kao važni izvori za navedenu temu. Ovaj rad pokušava odgovoriti na pitanja o metodama koje su korištene u nastavi, obliku izvođenja nastave, zastupljenosti i tretmanu određenih nauka u nastavnom programu, glavnim i vannastavnim sadržajima, te o nekim udžbenicima čiji je sadržaj bio precizno raspoređen na različitim stepenima osmanskih medresa.

Ključne riječi: nastavni plan i program, osmanske medrese, muderis, udžbenik, *Ḳanūnnāme-i Ehl-i ‘İlim*

* Dr. Velida Mataradžija, docent, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet. e-mail: velida.mataradzija@ff.unsa.ba

UVOD

Kada je u pitanju historija obrazovanja u Osmanskom Carstvu, uočavaju se četiri perioda, i to: osnivanje i razvoj osmanskih obrazovnih institucija (1331–1470),¹ klasični period (1470–1839) i doba reformi obrazovnog sistema (1839–1922).² Klasični period se može podijeliti na tri sljedeća potperioda: a) vrijeme od osnivanja medresa Semanija do utemeljenja Sulejmanija medresa, b) od početka rada medresa Sulejmanija do kraja XVI stoljeća, c) od kraja XVI stoljeća do 1839. godine i perioda Tanzimata.

Osmanlije su još u ranom periodu od svoje prijestolnice kao administrativnog sjedišta željeli načiniti i najviši obrazovni centar u državi. Važan događaj u historiji obrazovanja kod Osmanlija predstavlja izgradnja kompleksa građevina sultana Mehmeda II u Istanbulu u periodu od 1463. do 1470. godine. U središtu navedenog kompleksa nalazila se džamija, a oko nje medrese, mekteb, biblioteka, bolnica, javna kuhinja i druge zgrade. Sultan je dao sagraditi šesnaest medresa i to: osam visokih medresa pod nazivom *Madāris Tamāniyya* (ar. osam medresa) koje se u sultanovoj vakufnami pominju i pod imenom *Madāris ‘Āliyya* (ar. visoke medrese), te *Madāris Kubrā* (ar. velike medrese) i osam nižih medresa nazvanih *Tatimma* (ar. dopuna, dodatak), koje su imale funkciju pripremiti polaznike za pohađanje visokih medresa.³ Sama vakufnama sultana Mehmeda II Osvajača, koja predstavlja najvažniji izvor za izučavanje navedenog kompleksa građevina, spada u remek-djela ove vrste dokumenata. Glavni dio vakufname, koji govori o osnivanju sultanskih

¹ Budući da su rezultati razvoja obrazovnog sistema iz navedenog doba integrirani u klasičnom periodu, te s obzirom na vremenski okvir ovog rada, u daljim razmatranjima nećemo se baviti osnivanjem i razvojem prvih osmanskih obrazovnih institucija.

² Navedenu periodizaciju smo sačinili na osnovu ključnih događaja u historiji obrazovanja, poput vremena utemeljenja obrazovnih institucija ili datuma donošenja zakona koji su se direktno odnosili na obrazovni proces, te je tako u fokusu sam obrazovni sistem, a ne doba vladavine određenih osmanskih sultana, što je relevantnije za opću povijest Carstva.

³ U historiografiji osmanskog obrazovanja uobičajen je i naziv *Sahn-ı Seman* za visoke medrese sultana Mehmeda II Osvajača, međutim, on se ne pominje u vakufnami i kasnije je ušao u upotrebu. Uporediti: *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara, 1938, 51; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, 5-10; Adnan Adıvar, *Nauka kod osmanskih Turaka*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1999, 55.

medresa, predstavlja pravu odu znanosti. „Nauka je krajnji cilj, spasosno uže, najviša kibla, pa neka se u njoj natječu oni koji se takmiče!“⁴

U vakufnami sultan je propisao stroge kriterije pri izboru nastavnog kadra u navedene medrese. Muderis treba biti pobožan, posjedovati istraživački duh, poznavati temelje i racionalnih i tradicionalnih nauka, te biti dostojan svog položaja. On treba svaki dan, izuzev neradnih dana, držati nastavu svojim polaznicima. Za svoju dužnost dobivat će plaću u iznosu od 50 akči dnevno. Polaznici medresa Semanija su nazvani riječju *musteid* (ar. *musta'idd* – spreman, predisponiran) u vakufnami. Među njima, onaj koji se ističe u podučavanju će biti izabran za *muida* (ar. *mu'īd* – pomoćnik), uz plaću od pet akči dnevno. Vakufnama nam daje odgovor i na pitanje o statusu osobe *danišmenda* (perz. *dānešmand* – učenjak). Naime, prema ovom dokumentu, u svakoj od osam visokih medresa trebalo je biti određeno petnaest *danišmenda* koji su sposobni da shvate knjige koje se obrađuju, te da svaki dan na časovima u prisustvu muderisa mogu raspravljati o različitim naukama. Oni su za tu dužnost trebali dobivati plaću u iznosu od dvije akče dnevno.⁵ Danišmendi su bili polaznici najvišeg stepena Semanija medresa, a istovremeno su obavljali dužnost predavača u Tetimma medresama.⁶ Na osnovu navedene odredbe vakufname možemo ustanoviti da je izvođenje nastave u visokim medresama imalo za cilj poticanje i uključivanje polaznika u debatu o različitim naučnim pitanjima. Takav oblik nastave podrazumijevao je istraživanje materije na određenu temu i temeljitu prethodnu pripremu polaznika visokih osmanskih medresa.

Osnivanje medresa Sulejmanija predstavlja vrhunac klasičnog obrazovanja u Osmanskom Carstvu. U periodu od 1550. do 1557. godine utemeljen je kompleks objekata pod pokroviteljstvom sultana Sulejmana Zakonodavca (1520–1566). U samom središtu kompleksa sagrađena je džamija uz koju su smješteni sljedeći obrazovni i humanitarni objekti: *Medrese-i evvel* (Prva medresa), *Medrese-i sānī* (Druga medresa), *Dār al-ḥadīs* (Škola za izučavanje Poslanikove tradicije), *Medrese-i sālis* (Treća medresa), *Medrese-i rābi'* (Četvrta medresa), *Dār al-ṭibb* (Medicinska škola), *Dār al-šifā'* (Škola za apotekare), hamam, imaret i bolnica. Ovom nizu objekata dodati su još mekteb i biblioteka, a sve

⁴ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 51.

⁵ *Ibid.*, 246.

⁶ Mehmet İpşirli, “Dānišmend” u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, vol. 8, Istanbul, 1993, 464-465; Cevat Izgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, 53-55.

odredbe i način funkcioniranja navedenih institucija definirane su u posebnoj vakufnami.

Medrese Sulejmanije će zadržati najviši stepen medresa sve do pojave novih ili reformiranih škola po evropskom uzoru u prvoj polovini XIX stoljeća. U vakufnami za ove medrese određene su obaveze i dužnosti uposlenika Sulejmanija kompleksa. Muderis koji drži predavanja u ovim visokim školama opisan je na sljedeći način: „Najbolji pobožni učenjak koji posjeduje mudrost i umijeće, koji ima ključ za tajne istine, koji otkriva znakovite detalje, koji je bogobožan i oštroman, koji zna i primjenjuje znanje, koji je potpuna ličnost, koji ima različita umijeća, koji se okoristio vjerskim naukama i stekao spoznaju, od koga će se okoristiti polaznici medresa. On će, prema ugovoru, dolaziti predviđenim danima na nastavu i predavati prema prihvaćenim udžbenicima, po redu i racionalne i tradicionalne nauke. Njegova dnevna plaća je 60 akči.“⁷

Postoje posebni uvjeti za muderisa u školi za izučavanje Poslanikove tradicije. On treba biti stručnjak u poznavanju hadisa, ali posjedovati i znanje iz tumačenja Kur'ana, te biti vješt u prenošenju hadisa iz kategorije *ṣaḥīḥ*.⁸ Interesantno je da je u samoj vakufnami određena plaća za muderisa navedene škole u iznosu od 50 akči, što je bio manji iznos u odnosu na četiri medrese Sulejmanije.⁹ Međutim, već je prvom muderisu zaposlenom u ovoj medresi dodijeljena plaća u iznosu od 100 akči, čime je navedena obrazovna ustanova dobila status najviše škole u Carstvu sve do prve polovine XIX stoljeća.¹⁰

Što se tiče Medicinske škole, njen muderis je trebao detaljno poznavati univerzalije i partikularije koje su vezane za anatomiju ljudskog tijela. Bilo je neophodno da muderis navedene škole ima lijepe vrline, te da je obdaren oštromnošću, zdravljem svih čula i osjećajem intuicije.

⁷ Kemal Edib Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfıyesi*, Vakıflar Umum Mudürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1962, 32, faksimil 83-85; Dr. Yasin Yılmaz, *Kanûni Vakfıyesi Süleymaniyye Külliyyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, 68; C. Izgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 46.

⁸ *Ṣaḥīḥ* (ar. autentičan) je termin kojim se u tradiciji označava kategorija hadisa sa ispravnim lancem prenosilaca i tekstem koji nije kontradiktoran Kur'anu. Više vidjeti: Mehmet Efendioğlu, "Sahih" u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 35, Istanbul, 1993, 525.

⁹ K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfıyesi*, 32.

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 36-38; Cahid Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, Istanbul, 1976, 601-606; *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 795.

On se trebao isticati i biti Platon, Aristotel i Galen svog vremena. Plaća muderisa u Medicinskoj školi određena je u iznosu od 20 akči dnevno. Vakufnama je utvrdila i da osam polaznika ove škole bude imenovano u status danišmenda, te da dobivaju stipendiju od dvije akče dnevno.¹¹

Osnivanjem Medicinske škole započelo je institucionalizirano i sistematsko obrazovanje u oblasti medicine u Osmanskom Carstvu. Polaznici navedene škole imali su priliku da naučenu teoriju primijene u praksi u obližnjoj bolnici koju je utemeljio sultan Sulejman Zakonodavac. Na osnovu visine plaće muderisa u Medicinskoj školi uočava se da se već u vrijeme osnivanja Sulejmanija medresa tri puta manje vrednovalo znanje iz racionalnih nauka u odnosu na tradicionalne nauke, što je naposljetku predstavljalo samo jedan od razloga opadanja interesa za navedene nauke u Osmanskom Carstvu.

NASTAVNI PLAN I PROGRAM OSMANSKIH MEDRESA

U savremenoj odgojno-obrazovnoj praksi sadržaj obrazovanja u nastavi propisuje se Nastavnim planom i programom. Nastavni sadržaj, uz nastavnika i učenika, predstavlja jedan od glavnih stubova u obrazovnom procesu. Nastavni plan je dokument kojim se propisuju odgojno-obrazovna područja, odnosno predmeti koji će se predavati u određenoj školi, redoslijed izučavanja tih područja po razredima ili semestrima, sedmični broj sati za pojedino područje, odnosno nastavni predmet.¹²

Osmanlije su ozbiljno shvatale pitanje nastavnih programa.¹³ Kanunname koje se bave temama iz obrazovanja ukazuju da je to pitanje

¹¹ K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfıyesi*, 33.

¹² Opširnije vidjeti: Vladimir Poljak, *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb, 1980, 30-47; Hašim Muminović, *Osnovi didaktike*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2013, 107-122 .

¹³ Pitanje nastavnog plana i programa u osmanskim medresama solidno je obrađeno u literaturi na turskom jeziku. Više vidjeti: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 19-31 i 39-43; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 67-107; Yasemin Bayazit, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten*, Ankara, 2014, 955-981. U novije vrijeme tendencija je da se historičari obrazovanja bave izučavanjem pojedinih predmeta u osmanskim medresama. Vidjeti naprimjer: Osman Demirci, "Osmanlı'da Kelâm Eğitimi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14, Bilim ve Sanat Vakfı, 2016, İstanbul, 3-39; Kadir Ayaz, "Hadis İlimlerin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, XVII, ISAM, İstanbul, 2016, 39-68.

bilo riješeno na najvišem nivou u Carstvu. Osmanski sultani Mehmed II Osvajač i Sulejman Zakonodavac su, pored osnivanja obrazovnih kompleksa, dali veliki doprinos kroz zakone koji su regulirali prilike u obrazovanju.

Budući da osmanski obrazovni sistem u klasičnom periodu nije poznao razrede i semestre, nego je postojala kategorizacija medresa prema stepenima, nastavni sadržaj je bio precizno raspoređen prema kategoriji kojoj je medresa pripadala. Sultan Mehmed II Osvajač svojim je Zakonom o položaju uglednika (*Kānūnnāme-i Āl-i Osman, Meratib-i A'yân ve Ekâbir*) ozvaničio stepenovanje medresa prema dnevnoj plaći muderisa na sljedeći način: medresa od 20 akči, medresa od 25 akči, medresa od 30 akči, medresa od 35 akči, medresa od 40 akči medresa od 45 akči, medrese od 50 akči. Postojala su tri stepena medresa u kojima je plaća muderisa iznosila 50 akči, i to haridž, dahil i sahn.¹⁴ Na osnovu ovog dokumenta uočava se da je u vrijeme sultana Mehmeda II Osvajača uspostavljeno devet stepeni osmanskih medresa. Ponekad su se niži stepeni medresa ispreplitali, te se plaća kretala između 20 i 25, odnosno 30 i 35 akči. To se primjećuje u autobiografiji osmanskog učenjaka Tašköprüzādea o kojoj će biti riječi u nastavku rada.

Pored kategorizacije medresa koja je uspostavljena za vrijeme sultana Mehmeda II Osvajača, nakon izgradnje Sulejmanija medresa dodati su sljedeći stepeni medresa: *İbtidā-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mūsula-i Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye i Dār al-ḥadīs*.¹⁵

Kada je u pitanju sam nastavni sadržaj, vakufnama za Semanije medrese ne nudi nikakve informacije. Što se tiče medresa Sulejmanija, saznajemo tek nešto više o medresi za izučavanje Poslanikove tradicije. U samoj vakufnami spomenute su riječi *maşābih* i *maşāriḳ* koje pred-

Kada je riječ o bosanskohercegovačkoj historiografiji obrazovanja u osmanskom periodu, pitanje samih nastavnih sadržaja je veoma oskudno obrađeno, i to na temelju literature. Vidjeti: Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, 119-127; Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1988, 86-90, 173-174; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999, 34-36. Ovaj rad, pored predstavljanja osnovnog nastavnog plana i programa, nudi odgovore o tačnom obimu gradiva koje se obrađivalo iz nekoliko predmeta u osmanskim medresama.

¹⁴ *Fatih Sultan Mehmed Kānūnnāme-i Āl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, priredio Abdülkadir Özcan, Kitabevi Osmanlı Tarih Kaynakları, Istanbul, 2003, 11.

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, 37.

stavljaju i skraćene nazive za dva djela iz hadiskih znanosti.¹⁶ Navedene riječi pomenute su u kontekstu uvjeta koje treba ispunjavati muderis škole *Dār al-ḥadīs* i mogu se prevesti i u svom osnovnom značenju, te ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je riječ o udžbenicima.¹⁷ Međutim, na osnovu uvida u naučnu autobiografiju čiji je autor čuveni osmanski učenjak tog doba Tašköprüzāde Aḥmad-efendī, može se sa sigurnošću ustanoviti da su se spomenuta djela koristila u nastavnom procesu. U nastavku vakufname nalazi se zahtjev da se u navedenoj školi izučava Poslanikova tradicija prema djelu *Ṣaḥīḥ al-Muslim* čiji je autor Abū Ḥusayn Muslim (umro 874) i prema djelu *Ṣaḥīḥ al-Buḥārī* autora Abū ‘Abdullāha Muḥammada b. Ismā‘īla al-Buḥārīja (umro 870). Ova vakufnama ne spominje imena ostalih djela koja su trebala biti korištena u nastavi. Međutim, navedeno je da muderis treba predavati po važećim, prihvaćenim djelima prema ustaljenom redu, što ukazuje da je već u praksi provodeñ jedinstven osnovni plan i program.¹⁸

Nastavni plan i program osmanskih medresa prema autobiografiji Tašköprüzādea

Osmanski učenjak Aḥmad-efendī Tašköprüzāde na kraju svog djela *al-Ṣaqā’iq al-nu‘māniyya fī ‘ulamā’ dawla al-‘uṭmāniyya* napisao je autobiografiju u kojoj je detaljno opisao svoje školovanje i karijeru muderisa i kadije.¹⁹ Tašköprüzāde se obrazovao i radio kao muderis i kadija u prvoj polovini XVI stoljeća, dakle u vrijeme kada je sistem ob-

¹⁶ Puni naziv djela je *Maṣābiḥ al-sunna*, a njegov autor je Ḥusayn b. Mas‘ūd al-Farrā‘ī al-Šāfi‘i, umro 516/1122. godine. Kātib Čelebī, *Kaṣf al-zunūn ‘an asāmī kutub wa al-funūn*, 2, Dār iḥyā’ al-turāt al-‘arabī, Bayrut, Lubnān, s. a., 1698. Djelo *Maṣāriq al-anwār al-nabawiyya min siḥāḥ al-ahbār al-muṣṭafawiyya* sastavio je Raḍiyuddīn Ḥasan b. Muḥammad, umro 650/1252-53. godine. K. Čelebī, *Kaṣf al-zunūn*, 2, 1688.

¹⁷ Dārū’l-ḥadīs’de bir ‘ālim ü ‘āmil ve fāzil ü kāmīl, tefsīr-i Qur’ān-i fāṣiḥe kādīr ve naḳl-i aḥādīs-i ṣaḥīḥade māhir, meṣābiḥ-i pūr-tāb gibi feẓāyili zāhir ve meṣāriḳ-i aftāb gibi fevāzili bāhir... K. E. Kürkçüođlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, 32.

¹⁸ Ibid., 32.

¹⁹ Puno ime navedene ličnosti je Aḥmad b. Muṣṭafā b. Halīl Ṭašköprüzāde (1495–1561). Više vidjeti: Aḥmad b. Muṣṭafā Ṭašköprüzāde, *Al-Ṣaqā’iq al-nu‘māniyya fī ‘ulamā’ dawla al-‘uṭmāniyya*, Dār al-kitāb al-‘arabiyy, Bayrūt, 1975, 325-331; İsamuddīn Ebu’l-Hayr Ahmet Efendi, *Eṣ-Şakāiku ‘n-Nu‘māniyye fī Ulemāi ‘d-Devleti ‘l-Osmāniyye*, preveo Muharrem Tan, Iz Yayıncılık, İstanbul, 2007, 377-380; Ahmed Efendi Ṭašköprülüzāde, *Eṣ-Şakāiku ‘n-Nu‘māniyye fī*

razovanja reguliran prema medresama koje je osnovao sultan Mehmed II Osvajač, i njegova autobiografija predstavlja važan izvor za izučavanje redoslijeda i metoda obrade nastavnog sadržaja, kategorija medresa prije osnivanja kompleksa Sulejmanija, te nastavnog procesa u cijelosti.

Kada je Tašköprüzāde dostigao *sinn al-tamyīz*²⁰, počeo je učiti pred svojim ocem zajedno s bratom Muḥammadom.²¹

U Tabeli broj 1 koju smo sačinili na osnovu autobiografije ovog osmanskog učenjaka nalaze se po redoslijedu učenja navedeni predmeti i udžbenici, te muderisi kod kojih se autor obrazovao tokom svog školovanja.

Iz navedene autobiografije uočava se da je Tašköprüzāde solidan dio obrazovanja stekao od najbližih muških članova svoje porodice koja je pripadala klasi *ilmije*²² i dala generacije učenjaka. Autor se do smrti svog brata obrazovao skupa s njim po istim udžbenicima i pred istim muderisima. Imali su poseban program i tempo učenja. Aḥmad-efendī Tašköprüzāde je istakao da su počeli učiti u medresi Mula Husreva u Bursi jer je tamo njihov amidža imenovan muderisom. Ne nalazimo u djelu refleksije niti uspomene na druge polaznike medrese. Nastava je bila individualizirana i usmjerena na svakog učenika ponaosob. Kada se brat razbolio, zamolio je Tašköprüzādea da ne nastavlja obrađivati djelo *al-Wāfiya* koje su do tada učili i da napravi pauzu.²³ Navedeni podaci ukazuju na važnost udžbenika u samom procesu obrazovanja u Osmanskom Carstvu. Propisani udžbenici su čitani i analizirani od početka do kraja i sam nastavni proces bio je prema njima reguliran. Udžbenici su obrađivani određenim redom, lekciju po lekciju, i sve što

Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri, priredio Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, 850-865.

²⁰ *Sinn al-tamyīz* (ar. doba moći rasuđivanja) je period u kojem je dijete sposobno da razlikuje korisno od štetnog. To je vrijeme oko sedme godine života. <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar> (Stranica posljednji put posjećena 31.10.2022. godine).

²¹ A. M. Tašköprüzāde, *Al-Šaqā'iq al-nu'māniyya fī 'ulamā' dawla al-'uṭmaniyya*, 326.

²² Profesije u osmanskom društvu bile su organizirane u tri velike grupe: 'ilmiiyye, seyfiyye i kalemiiyye. Pripadnici reda *ilmiiyye* (ar. 'ilmiyy – naučni) bili su uposlenici obrazovnog i pravosudnog sistema u Osmanskom Carstvu. Klasi seyfiyye (ar. sayf – sablja) pripadali su vojnici i upravna struktura, a profesiju *kalemiiyye* (ar. qalam – pero) činila je administracija. Vidjeti više: Mehmet İpşirli, "İlmiye" u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 22, Ankara, 2000, 141-145.

²³ Aḥmad b. Muştafā Tašköprüzāde, *Al-Šaqā'iq al-nu'māniyya fī 'ulamā' dawla al-'uṭmaniyya*, 326.

se nije stiglo uraditi pred jednim muderisom, nastavljalo se učiti kod drugog muderisa.

Važan podatak iz ove autobiografije jeste sam metod učenja. Naime, autor ističe da je sve udžbenike iz arapske filologije počevši od djela *al-Maqsūd* zaključno sa komentarom *al-Wāfiya* iz sintakse naučio napamet i to do 1508. (914) godine, kada je bio trinaestogodišnjak. Tokom obrade udžbenika on je čitao udžbenike pred svojim muderisima. O glosi autora Sayyida Šarīfa al-Ġurġānija na komentar djela *Tagrīd* naveo je objašnjenje da je taj udžbenik obradio istražujući i propitujući materiju u potpunosti.²⁴

Kada je u pitanju nastavak obrazovanja iz predmeta logika, islamsko pravo, islamska apologetika, primjećuje se sve češća zastupljenost komentara u nastavi. Tek nakon iščitanih osnovnih djela i komentara iz logike i islamske apologetike, autor naglašava da je čitao i rasprave o određenim pitanjima. Iako se prvi stepen medresa u Osmanskom Carstvu zove *hāšīye-i Tagrīd* prema glosi Sayyida Šarīfa al-Ġurġānija na komentar čuvenog al-Tūsījevog djela, primjećujemo da je naš autor relativno kasno učio po ovom udžbeniku. Moguće je da je naprosto učinjen propust i djelo nije obrađeno na početku obrazovanja, ali također postoji mogućnost da su autorovi muderisi smatrali da se islamska apologetika treba obrađivati na višim stupnjevima obrazovanja. Tašköprüzāde je na najvišem stepenu obrazovanja tradicionalne i racionalne nauke učio od istaknutih muderisa. U autobiografiji je naveo da je njegov muderis Mīrim Čelebī u vrijeme dok mu je predavao ‘Alī Kuščijevo djelo *al-Faḥriyya* pisao komentar na navedeno djelo. Taj komentar Mīrim Čelebī je posvetio sultanu Selimu I, nakon čega je postavljen za kazaskera Anadoljskog ejaleta.²⁵

Ako analiziramo jezik udžbenika po kojima je Tašköprüzāde sticao svoje obrazovanje, uočava se da su sva djela na arapskom jeziku. Autor je stekao odlično poznavanje arapskog jezika i napisao veliki broj djela na ovom jeziku. Što se tiče tematike samih udžbenika, primjećuje se zastupljenost kako tradicionalnih tako i racionalnih nauka, čije poznavanje je u klasičnom periodu bilo uvjet da se osoba zaposli na najviše obrazovne institucije u Carstvu.

Što se tiče poretka predmeta prema ovoj autobiografiji, možemo zaključiti da se prvo učilo pravilno čitanje Kur’ana, a potom su slijedili morfologija arapskog jezika, sintaksa arapskog jezika, logika, osnove islamskog prava, islamska dogmatika, racionalne nauke i, na kraju,

²⁴ Ibid., 327.

²⁵ Ibid.

komentiranje Kur'ana i Poslanikova tradicija. Navedena autobiografija potvrđuje da se uz udžbenik koji je napisan kao osnovno djelo učio i određeni komentar na navedeno djelo. U slučajevima gdje je na određeni komentar postojala glosa, korištena je također u nastavi.

Kada su u pitanju autori osnovnih djela, veliki broj njih živio je mnogo prije osnivanja Osmanskog Carstva. Ako pogledamo autore komentara navedenih djela, primjećujemo da većina njih nije bila ni porijeklom niti je živjela na prostoru Carstva. Ističe se veliko prisustvo djela Sayyida Šarīfa al-Ġurġānija iz različitih disciplina. U cijelom obrazovanju Tašköprüzādea obrađeno je samo djelo 'Alija Kuščija, autora koji se rodio na teritoriji Osmanske države, ali je svoje obrazovanje stekao u Samarkandu.

Tašköprüzāde je dobio tri *idžazetname*²⁶, i to od šejha Muḥammada al-Tūnīsija, svog oca Muṣṭafā b. Ḥalīla i muderisa Mulā Muḥyiddīna al-Koġāwija. Idžazetnamom šejha Muḥammada al-Tūnīsija stekao je pravo da predaje tefsir, hadis i sve druge nauke za koje je i sam muderis posjedovao idžazetnamu. Druga i treća idžazetnama su bile za nauke hadis i tefsir. U ovoj autobiografiji naveden je niz učenjaka od kojih su autorovi muderisi sticali znanje. Uočava se da je riječ o istaknutim imenima islamske nauke, poput Ibn Ḥaġara al-'Asqalānija, Fahrūddīna al-Rāzija i Sa'duddīna al-Taftāzanija.²⁷

Po dobivenoj diplomu, Aḥmad b. Muṣṭafā Tašköprüzāde stekao je pravo da se uposli kao muderis u medresi najnižeg stepena. U ovu vrstu medrese autor je zaposlen kada je napunio trideset godina života. Ako uzmemo u obzir da se počeo obrazovati u dobi od oko sedam godina, dolazimo do zaključka da je proces njegovog obrazovanja trajao oko dvadeset i tri godine, što je prilično dug period.

U Tabeli broj 2 i Tabeli broj 3 prikazane su medrese u kojima je Tašköprüzāde radio i navedeni udžbenici koje je predavao polaznicima medresa.

Na temelju karijere muderisa koju je Tašköprüzāde opisao u autobiografiji, možemo izvući neke zaključke vezane ne samo za korištene udžbenike nego i za obim obrađenog gradiva na pojedinim stepenima medresa. Iz skolastičke teologije u medresi stepena *hāšīye-i Taġrīd* obrađio je glosu Sayyida Šarīfa al-Ġurġānija od početka djela do poglavlja „al-'Umūr al-'amma“, da bi iz istog predmeta u narednom stepenu

²⁶ *Idžazetnama* (ar. iġāza – dozvola, perz. nāme – knjiga; diploma).

²⁷ Aḥmad b. Muṣṭafā Tašköprüzāde, *Al-Šaqā'iq al-nu'māniyya fī 'ulamā' dawla al-'uṭmaniyya*, 328.

medresa, *miftāh*, obrađivao isto djelo od poglavlja „al-’Umūr al-’amma“ do kraja djela, što navodi na zaključak da je nastavni sadržaj navedenog udžbenika bio podijeljen na prva dva stepena osmanskih medresa. Autor se nije zadržavao isti vremenski period na položaju muderisa u različitim medresama. Ukoliko je ostajao kraći period, određeni udžbenik nije mogao obraditi prema zadatom programu, dok je ponekad jedno djelo obradio dva puta, poput djela *Ṣaḥīḥ al-Buḥārī* koje je predavao polaznicima medrese Sahn dva puta jer se zadržao na položaju muderisa u navedenoj medresi duže od pet godina. Na temelju ovog podatka možemo zaključiti da se iz oblasti Poslanikove tradicije u visokim medresama sultana Mehmeda II Osvajača izučavalo al-Buḥārījevo djelo u cijelosti.

Kada je u pitanju komentar na djelo iz islamskog prava *al-Wiqāya*, treba istaći da su neki osmanski historičari obrazovanja na osnovu ove autobiografije pokušavali utvrditi tačan obim gradiva iz navedenog udžbenika na višim stepenima osmanskih medresa. Nisu uspjeli jer su u svom radu koristili prijevod djela na osmanski turski jezik. Naime, u prijevodu Tašköprüzādeove autobiografije na osmanski turski jezik arapska riječ *bay‘* (prodaja) iz naslova poglavlja do kojeg se učilo iz ovog djela na stepenu medresa *miftāh* ostavljena je u originalu na arapskom jeziku, ali je zapisana na sljedeći način: b-y-’, dakle, nepravilno i bez arapskog konsonanta ‘ayn.²⁸ Koristeći navedeni prijevod, Cahid Baltacı ovu riječ zapisanu na osmanskom turskom pročitao je kao *büyü*.²⁹ Hüseyin Atay je navedenu riječ pročitao kao *buyü* i bezuspješno pokušavao pronaći poglavlje pod takvim naslovom u komentaru na djelo *al-Wiqāya*, zaključivši da se poglavlje sa navedenim nazivom ne nalazi u komentaru, ali moguće je da postoji u osnovnom djelu.³⁰ U rukopisu komentara na djelo *al-Wiqāya* ovo poglavlje se nalazi na 90. stranici i ono, ustvari, polovi navedeno djelo na dva skoro identična dijela po broju stranica.³¹

Djelo *al-Hidāya* iz islamskog prava bilo je raspoređeno da se u cijelosti obradi na višim stepenima osmanskih medresa. Uvidom u sadržaj ovog obimnog djela uočava se da se velika pažnja u osmanskom obrazovnom sistemu posvećivala upravo islamskom pravu.³² *Al-Hidāya*

²⁸ Mecdi-efendi Edirneli, *Şakayık-ı Numaniye Tercumesi*, Istanbul, 1269 (1989), 525.

²⁹ C. Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 122.

³⁰ H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 94.

³¹ Bratislava, Univerzitetska biblioteka u Bratislavi, Bašagićeva kolekcija, TE 3, fol. 15.

³² Vidjeti više: Al-Imām Burhānuddīn Abū Ḥasan ‘Alī b. Abū Bakr al-Margīnānī, *Al-Hidāya Şarḥ Bidāya al-mubtadī*, priredio Nā‘im Aşraf Nūr Muḥammad, Idāra al-Qur’an, Karaçi, Pakistan, 1417 (1996).

i danas predstavlja stručnu literaturu za izučavanje propisa hanefijske pravne škole na brojnim islamskim fakultetima, na osnovu čega se može zaključiti da su osmanske medrese po obimu i sadržaju gradiva iz oblasti islamskog prava mogle parirati današnjim ustanovama visokog obrazovanja.

Na osnovu autobiografije Tašköprüzādea primjećuje se da autor nije predavao polaznicima medresa racionalne nauke. Moguće je da su one izučavane van redovnog nastavnog programa, jer već u prvoj polovini XVI stoljeća u osmanskim medresama opada interes za racionalne nauke. Aḥmad b. Muṣṭafā Tašköprüzāde, i sam pripadnik profesije *ilmije*, 1540. godine napisao je da se učenjaci u medresama manje nego prije bave vjerskim i matematičkim naukama, da je općenito opao nivo nauke i žali se kako se više ne čitaju teorijska djela, kako ulema smatra da je obrazovana ako čita tek jednostavne priručnike.³³

Tašköprüzāde spada u red istaknute osmanske uleme, enciklopedista. Na osnovu njegove autobiografije možemo zaključiti da je na najbolji način iskoristio prednost pripadnosti porodici učenjaka i stekao početno obrazovanje u svom domu.

ḲANŪNNĀMEE-I EHL-İ ‘İLİM (ZAKON O STUDENTIMA)

Vrijeme u kojem se obrazovao i gradio karijeru Tašköprüzāde je doba iz kojeg potječe Ḳanūnnāme-i Ehl-i ‘İlim (Zakon o studentima). Iz njegove autobiografije možemo ustanoviti koliko se navedeni zakon provodio u praksi. Naime, u nedatiranoj kanunnami koja se pripisivala sultanu Mehmedu II Osvajaču, a za koju je Ahmed Akgündüz ustanovio da pripada periodu između 1537. i 1557. godine, dakle vremenu vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca, nalaze se sljedeći propisi u vezi s obrazovanjem, koje donosimo u integralnom prijevodu:

1. Od sada neka studenti koji nisu završili svoje obrazovanje, kako je po običaju propisano, ne traže *mulazemeta*!³⁴ Ako bi neko od

³³ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974, 254.

³⁴ Mulazemet (tur. mülâzemet – stažiranje) je poseban sistem upošljavanja koji je u Osmanskom Carstvu uveden 1537/38. godine. Diplomanti visokih Sulejmanija medresa su po završetku obrazovanja upisivani u mulazemet deftere. Prvo uposlenje u medresi najnižeg ranga dobijali su kada bi se otvorilo radno mjesto i kada bi, prema defteru, došli na red za imenovanje. Mehmet İpşirli, “Mülâzemet” u:

ovih došao da pristupi mulazemet sistemu, nek se ne dodaje među *mulazime!*³⁵

2. Neka se izučavaju važeći udžbenici na način kako je ranije propisano! Neka se nikom ne dodjeljuju studenti koji imaju namjeru brzo napredovati. Od sada onaj koji želi prekršiti moju zabranu da nekog takvog dodijeli, a koji god muderis takvog studenta primi, neka bude otpušten i neka zasluži veliku kaznu! Takvi studenti nek ne dolaze na kapiju mulazemeta zbog imenovanja!
3. Svaki student neka od svog ranijeg muderisa donese *temesuk*³⁶ u kojem će, po običaju, biti objašnjeno po kojim udžbenicima je učio, koliko je iz tih udžbenika gradiva prešao, te kakav je zaista bio kvalitet njegovog učenja. Neka novi muderis ne prima studenta koji nema *temesuk* sa mišljenjem ranijeg muderisa.
4. Neka, prema starom običaju, uče iz propisanih opširnih i skraćenih udžbenika! Posebno neka to čine oni koji žele položaj u sudstvu!
5. Neka glavni muderisi podučavaju po priznatim djelima: *Šarh-i 'Adūd, Hidāya, Kaššāf* i drugim knjigama po svom izboru. Muderisi u jedan stepen nižim medresama neka obrađuju *Talwīh*. Oni koji rade u preostalim nižim kategorijama medresa neka obrađuju *Šarh-i Ṭawālī', Šarh-i Maṭālī', Muṭawwel* i *Hāšīye-i Taḡrīd*. Neka muderisi, shodno vlastitim mogućnostima, predaju još osnovna djela i komentare iz islamskog prava! Uglavnom, nek se poštuju raniji običaji i nek se ne prelazi na obradu narednog udžbenika dok se ne završi prethodni!
6. Neka muderisi pomognu učenicima koliko su u mogućnosti!
7. Neka mutevelije i nadzornici svake medrese u potpunosti vode računa o navedenom zakoniku!
8. Nek od sada niko ne preuzima tuđeg danišmenda!
9. Neka se u medresama tetimmama uči komentar na *Šamsiyyu* sve dok se ne stigne do djela al-Isfahānija.
10. Oni koji postanu mulazimi, kada stignu do kapije mulazemeta, neka sa sobom ponesu napisan *temesuk!*

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, vol. 31, Ankara, 2020, 536-537; Ismet Kasumović, "Mulazemet defteri kao izvori za proučavanje naše uleme" *Anali GHB*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, 211-220.

³⁵ Mulazim (tur. mülâzim) – pripravnik.

³⁶ Temesuk (ar. tamassuk – potvrda) je dokument koji je svaki polaznik medrese trebao posjedovati. Kanunnama objašnjava koji elementi su trebali sačinjavati sadržaj navedenog dokumenta.

11. Muderisi će dati još idžazetnamu, a u temesucima treba biti napisano koliko je udžbenika obrađeno i kako su savladani. Neka se ne piše suprotno od stvarnog stanja! Kada se obavi kontrola, ukoliko se ustanovi suprotno, zaslužiti će veliku kaznu!
12. Muderisi će svake sedmice održati četiri predavanja studentima. Oni koji ne ispune propisano bit će opomenuti. Oni koji i dalje zanemaruju propis bit će odstranjeni. Ko od muderisa i studenata ne bude postupao po ovom zakoniku zaslužuje veliku i bolnu kaznu! Neka ga poštuju!
13. Neka znaju i neka se oslone na časni znak.³⁷ (prev. V. M)

Prema navedenom zakonu sultana Sulejmana uočava se da je poimenice utvrđen samo mali broj udžbenika koji se trebao izučavati u tri kategorije osmanskih medresa. Riječ je o propisanoj zajedničkoj jezgri ili osnovnom nastavnom programu. Navedeni zakon pokazuje da program osmanskih medresa nije bio strogo unificiran. Važna odredba ovog zakona je dopuštanje autonomije muderisima da odaberu širu literaturu. Na taj način u obrazovni proces muderisi su mogli uvrstiti djela svojih suvremenika, pisati vlastite komentare na udžbenike i po njima predavati. Navedena odredba sultana Sulejmana Zakonodavca je svakako ostavila utjecaj i na prozno stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalnim jezicima u kojem preovladavaju komentari i glose na udžbenike koji su korišteni u osmanskim medresama, a među najproduktivnijim autorima pronalazimo ličnosti koje su obavljale dužnost muderisa, poput, naprimjer, Ahmeda Sudija Bošnjaka, Hasana Kafije Pruščaka, Mustafe Ejubovića Šejha Juje, Mustafe Pruščaka i dr.³⁸

Upućivanje četvrte tačke ovog zakona posebno onima koji žele položaj u sudstvu govori kako je jedan od osnovnih ciljeva ovih škola bio obrazovati uposlenike u pravosudnom sistemu. U kanunnami se ne pominje niti jedno djelo iz racionalnih nauka, što ukazuje da te nauke nisu pripadale glavnim predmetima. Kada su u pitanju udžbenici iz tradicionalnih nauka, može se, na osnovu autobiografije Tašköprüzâdea, primijetiti da se ova kanunnama potpuno poštovala. Iz navedene ka-

³⁷ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, IV, Fey Vakfi Yayınları, Istanbul, 1992, 661-664, faksimil 665-666. İ. H. Uzünçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 13; C. Baltacı, *XV-XVI Asıllarda Osmanlı medreseleri*, 36; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı ve nauka: Otkriće u svjetlu izvora*, El-Kalem, Sarajevo, 2006, 74-77.

³⁸ Amir Ljubović, Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995, 17.

nunname sultana Sulejmana Zakonodavca možemo zaključiti da su ranije uspostavljena pravila o propisanim udžbenicima, o načinu njihovog izučavanja, o pisanju temesuka i sl.

Iz odredbi navedene kanunname uočava se da su se pojavile određene nepravilnosti u obrazovnom sistemu, poput odustajanja od detaljne obrade udžbenika, pokušaja da se period obrazovanja skрати, da se dobije status pripravnika prije završene procedure, da se bez temesuka pokušava upisati naredni stepen medrese. Upozorenja upućena muderisima o održavanju redovne nastave, o neprikazivanju činjeničnog stanja u potvrdama, o preuzimanju tuđih studenata, svjedoče da su takvi slučajevi evidentirani u praksi. Neki od ciljeva navedenog dokumenta bili su da se ozvaniči osnovni nastavni program, poboljša kvalitet nastavnog procesa, objasne obaveze muderisa i studenata, te da se uvedu mjere protiv onih koji se ne pridržavaju propisanih pravila.³⁹

Za razliku od osnovnog nastavnog programa koji je naveden u Zakonu o studentima, u fermanu sultana Sulejmana Zakonodavca iz 1565. godine preciziran je nastavni program za sultanske medrese (Semanije i Sulejmanije) u kojem je propisano 39 udžbenika koje se trebaju obrađivati u navedenim medresama. Propisani udžbenici potvrđuju da su se na najvišim stepenima osmanskih medresa izučavali fikh, hadis i tefsir. Spisak udžbenika ukazuje da je glavni udžbenik iz islamskog prava bila *al-Hidāya al-Margīnānīja* jer su, pored osnovnog djela, izučavana i tri komentara na navedeno djelo. Kada je u pitanju Poslanikova tradicija, u središtu su bile dvije, u sunijskom islamskom učenju najpriznatije zbirke hadisa, *Şahīh al-Muslim* i *Şahīh al-Buhārī*. Komentiranje Kur'ana je obrađivano prema djelu *Kaššāf*, uz brojne komentare na navedeno djelo.⁴⁰

Kad je u pitanju nastavni program sultanskih medresa, iz fermana sultana Sulejmana iz 1565. godine uočava se da je on podudaran Zakonu o studentima i da su glavni udžbenici isti. Navedeni ferman i Zakon o studentima potvrđuju da su različiti stepeni osmanskih medresa grupirani u tri velike kategorije. Prvu kategoriju su činile sultanske medrese u kojima se osnovni program sastojao iz djela *Hidāya*, *Kaššāf* i *Şarh-i 'Adūd*. Drugoj kategoriji su pripadale medrese ispod sultanskih, gdje

³⁹ Više vidjeti: Yasemin Bayazit, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmīyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi," *Belleten*, Ankara, 2014, 967-973.

⁴⁰ Više o navedenom programu vidjeti: Shahab Ahmed i Nenad Filipovic, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses prescribed in a ferman of Qanuni I Sulayman, dated 973 (1565)," *Studia Islamica*, 98/99, Paris, 2004, 183-218.

se izučavalo djelo *Talwīh*, a treća kategorija su bile početne medrese u kojima su glavni nastavni program činili udžbenici *Šarḥ-i Ṭawālī*, *Šarḥ-i Maṭāli*, *Muṭawwal* i *Hāšīye-i Taḡrīd*.

NASTAVNI PLAN I PROGRAM OSMANSKIH MEDRESA PREMA POSLANICI KEVĀKĪB-İ SEB‘A

Poslanica *Kevākib-i Seb‘a* (Sedam sazviježđa), koja je napisana 1741. godine, odgovor je na službeni upit francuskog ambasadora u Istanbulu Marquisa de Villeneuvea o stanju u obrazovnom sistemu u Osmanskom Carstvu. Reisul-kuttab (ministar vanjskih poslova) Mustafa-efendija navedeni posao povjerio je svom zetu Ebu Bekr-efendiji, koji je zadužio svog učitelja da napiše izvještaj. Pisac poslanice *Kevākib-i Seb‘a* je nepoznat. Djelo je doneseno u Francusku kraljevsku biblioteku 1742. godine.⁴¹

Ova poslanica je od iznimne važnosti za izučavanje obrazovnog sistema u Osmanskom Carstvu u XVIII stoljeću jer izlaže stepene medresa, nastavni program, predmete i redoslijed njihovog izučavanja u medresama, te akademski put koji su trebali proći polaznici medresa nakon dobivene diplome. Pored precizno navedenih podataka o funkcioniranju obrazovnog sistema, poslanica ukazuje na shvatanje svrhe i cilja nauke kod Osmanlija u XVIII stoljeću.

Prema autoru, jedina distinkcija između čovjeka i životinja jeste sposobnost učenja i razumijevanja univerzalija. Interesantno je da su geometrija i geografija, budući da proučavaju partikularije, svrstane u vještine, a ne u nauke. Kada je u pitanju vrijednost pojedinih nauka, ova poslanica je nedvojbeno:

„Kull al-‘ulūm siwā al-Qur’ān mašğala Wa al-‘ilm mā kāna fīhi ḥadīṭ	Illa al-Ḥadīṭ wa illā al-Fiḡh fi al-dīn Wa mā siwāhu fa waswās al-šayātīn.” ⁴²
Sve nauke osim Kur’ana su smetnja Nauka u kojoj nema hadisa	izuzev Hadisa i Fikha Samo je šapat šejtana.

(prev. V. M)

⁴¹ Više vidjeti: Prof. dr. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Kevākib-i Seb‘a risālesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

⁴² Ibid, 37.

Komentiranje Kur'ana, Poslanikova tradicija i islamsko pravo su kao predmeti obrađivani na najvišem stepenu školovanja u osmanskim medresama. Autor je na drugom mjestu u ovoj poslanici istakao kako je za učenje tefsira potrebno temeljito poznavati petnaest disciplina: jezik, morfologiju, sintaksu, etimologiju, stilistiku, tropiku, retoriku, učenje Kur'ana, osnove vjere, osnove islamskog prava, povode Objave, priče o poslanicima, derogirane i derogirajuće ajete, islamsko pravo i Poslanikovu tradiciju.⁴³

Međutim, postavlja se pitanje šta autor podrazumijeva pod izučavanjem Kur'ana i da li se ograničava na učenje Kur'ana napamet i tumačenje kur'anskih ajeta na osnovu komentara koji su napisani stoljećima prije osnivanja Osmanskog Carstva, te kako definira Poslanikovu tradiciju i islamsko pravo. Ako uzmemo u obzir kur'anske imperATIVE o putovanju svijetom i promatranju znamenja u prirodi i samom čovjeku, te Poslanikovu tradiciju, prema kojoj je znanje izgubljeno blago vjernika, dolazimo do zaključka da Kur'an i Hadis pridaju važnost svim naukama koje koriste čovjeku pri spoznaji Istine. Međutim, takvo shvatanje Kur'ana i Hadisa, ali i islamskog prava koje obuhvata sve aspekte privatnog i društvenog života vjernika, nije bilo svojstveno osmanskom obrazovnom sistemu u XVIII stoljeću, što je i razlog da se nauka koja nije bila poznata u vrijeme života Poslanika islama nerijetko proglašavala novotarijom.

Prema ovoj poslanici, studenti su u osmanskim medresama polovinom XVIII stoljeća imali nastavu pet dana u sedmici. Utorak i petak bili su neradni dani. Nakon svakog časa studenti su trebali zabilježiti u nekoliko redaka gradivo koje su učili tokom nastave. Pripremali su se za određeni predmet po osam do devet sati dan prije časa, a potom tokom nastave svaki student trebao je muderisu pročitati svoje bilješke. Naposljetku, sam muderis iznosio je primjedbe, a potom se razvijala debata o određenoj temi u narednih četiri do pet sati.⁴⁴ Dakle, studenti su trebali doći spremni na nastavu i sposobni da raspravljaju o određenom naučnom problemu. Ovdje se, dakako, radi o izučavanju pojedinih nauka na visokim stepenima osmanskih medresa, jer primjećujemo da se vodila debata sa argumentima i kontraargumentima, što je iziskivalo detaljnu upućenost u temu.

U poslanici se izlaže cijeli tok obrazovnog procesa i udžbenici od početka obrazovanja na nivou mekteba do okončanja školovanja u najvi-

⁴³ Ibid, 93.

⁴⁴ Ibid, 68.

šim obrazovnim institucijama Carstva. Prema ovom izvještaju islamski učenjaci odredili su tri stepena za svaku nauku: *iktisar* (ar. iqtisār – kratkoća), *iktisad* (ar. iqtisād – umjerenost) i *istiksa* (ar. istiḳṣā’ – temeljito istraživanje). Prvi stepen *iktisar* ima za cilj obraditi najvažnija pitanja iz određene naučne oblasti. Drugi stepen *iktisad* nastoji obuhvatiti važne teme iz neke nauke, dok treći stepen *istiksa* obrađuje rijetkosti i fenomene koji su vezani za neku nauku. Na prvom stepenu se obrađuju kratki kompendijumi iz određene nauke i izlaže gradivo bez navođenja ikakvih argumenata, na drugom stepenu se predaje po udžbenicima srednje veličine i iznose dokazi za određene pojave i fenomene, dok se na trećem stepenu podučava po najdetaljnijim udžbenicima i stiče potpuna slika o nekom naučnom pitanju kroz iznošenje argumenata za i argumenata protiv. Svaki od navedenih stepena se dalje dijeli na tri nivoa, i to početni (aşaḡi), srednji (orta) i napredni (yukarı).⁴⁵

U Tabeli broj 4 je na osnovu poslanice *Kevāḳib-i Seb’a* predstavljen obrazovni proces u osmanskim medresama.

Prema navedenoj poslanici, u osmanskim medresama od početnog do završnog stepena korištena su 62 udžbenika. Oni su služili za izučavanje sljedećih disciplina: arapska morfologija, arapska sintaksa, islamsko pravo, logika, disputacija, stilistika, filozofija, islamska apologetika, geometrija, aritmetika, osnove islamskog prava, islamsko pravo, astronomija, osnove Poslanikove tradicije, Poslanikova tradicija i komentiranje Kur’ana.

Nakon završenog obrazovanja studenti su polagali ispit pred šejhul-islamom, a potom su dobivali status mulazima. Na početku karijere muderis je trebao predavati u najnižoj medresi, da bi postupno prelazio iz jedne medrese u drugu na isti način kako je napredovao kao student, ali u ulozi predavača.

Na osnovu detaljnog pregleda udžbenika i izučavanih predmeta možemo zaključiti da se program rada medresa u ovoj poslanici iz XVIII stoljeća u odnosu na program iz prve polovine XVI stoljeća koji je izložen u autobiografiji Tašköprüzādea razlikuje u sljedećem: a) pored osnovne uvedena je i proširena literatura, što je bilo omogućeno uvođenjem više stepena medresa, npr. uz al-Buḥārījev i al-Muslimov *Şahīḥ* u literaturu su uvrštene zbirke hadisa *Musnad*; b) Poslanikova tradicija se izučavala unutar dva predmeta, i to: osnove hadiske znanosti (uṣūl al-ḥadīṯ) i Poslanikova tradicija (al-ḥadīṯ); c) uvedena su u nastavni program djela osmanskih autora Tašköprüzādea, Mulā ‘Alīja Qārīja,

⁴⁵ Ibid, 69-70.

Qādī Mīra, Čagmīnija na osmanskome turskom jeziku, mada treba istaći da su i dalje osmanski autori većinu svojih djela pisali na arapskom jeziku; d) neki udžbenici su zamijenjeni, npr., predmet komentiranja Kur'ana nije se više predavao prema djelu *Kaššāf* od Zamaḥšarija, nego prema Wāhidijevim *Wagīzu* i *Wāsiṭu*; e) prestala se izučavati skolastička teologija koja je bila zastupljena u XVI stoljeću od prvog nivoa medresa putem glose Sayyida Šarīfa na komentar djela *Tağrīd*, a zatim i na višim obrazovnim stepenima; d) geometrija i geografija uopće nisu smatrane naukama. Naime, kanunnamama osmanskih sultana bila su predviđena radna mjesta za svršeničke osmanskih medresa, bilo u osmanskome pravosuđu bilo u obrazovnom sistemu. Ako uzmemo u obzir da nisu bili rezervirani poslovi za učenjake koji se bave prirodnim naukama, primjećuje se da se izučavanje navedenih nauka prepustilo volji zainteresiranih pojedinaca. Možda je najbolji pokazatelj položaja racionalnih nauka u petoj deceniji XVIII stoljeća svrstavanje geometrije i geografije u vještine. Treba istaći da je ovakav stav izrečen od strane tima stručnjaka koji su bili zaduženi da sačine zvanični izvještaj za francusku vladu.

Uočava se da se i dalje predavala većina djela koja su navedena kao obavezna literatura u kanunnami s početka XVI stoljeća, i to *al-Talwīh*, *al-Šamsiyya*, *Šarḥ-i 'Aḏūd* i *Šarḥ-i Maṭāli*'. Kada je u pitanju učenje arapske morfologije i sintakse, ono se odvijalo prema istim udžbenicima i istim redoslijedom kao i u XVI stoljeću.

U prvoj polovini XVIII stoljeća postojalo je deset stepeni osmanskih medresa. Autor nije naveo precizno koliko vremena su muderisi provodili radeći na pojedinim stepenima medresa, ali je istakao da taj proces od početnog najnižeg stepena do medresa najvišeg stepena traje dvadeset pet do trideset godina.⁴⁶ Primjećuje se da je proces napredovanja nastavnog osoblja znatno produžen u odnosu na prvu polovinu XVI stoljeća kada je svoju karijeru gradio Tašköprüzāde. Naime, Tašköprüzāde je u najnižu medresu imenovan u aprilu 1525. godine, a uposlen je u najviši stepen medresa 1547. godine. Uočava se da je muderisima iz XVIII stoljeća trebalo tri do sedam godina više vremena da postanu uposlenici visokih medresa. Povećanjem stepena medresa obrazovni proces, a kasnije i napredovanje u karijeri trajali su znatno duže. Vjerovatno je to bio pokušaj da se smanji broj kadrova koji je bio veliki u odnosu na broj medresa.

⁴⁶ Ibid., 82.

NASTAVNI PLAN I PROGRAM U OSMANSKIM MEDRESAMA PREMA KASIDI TERTĪB-İ 'ULŪM

İbrāhīm Ḥaḳḳī Erzurūmī (umro 1780) napisao je 1751/52. godine kasidu *Tertīb-i 'ulūm* (Red nauka) koja predstavlja važan izvor za izučavanje obrazovnog procesa u Osmanskom Carstvu u prvoj polovini XVIII stoljeća. Autor u stotinu dvadeset i pet stihova izlaže tok obrazovanja od početnog nivoa do završetka školovanja.⁴⁷

Teme u ovoj kasidi razvrstane su u okviru dvanaest različitih cjelina na sljedeći način: uputstvo u nauku, pomoćne nauke, Kur'an i pismo, islamsko pravo i jezikoslovlje, morfologija, sintaksa, logika, metodika, stilistika, metrika, racionalne nauke i temelji islamskog prava. Kasida je značajna jer autor, pored glavnih predmeta, donosi detalje o dodatnom, proširenom nastavnom planu i programu i na taj način upotpunjuje poslanicu *Kevakib-i Sab'a*.

Her hafta beş gün tahsil edersin	Cuma ve Salı tatil edersin!
Her ne okursan ger çok ger az	Herbir kitabi sen ders be ders yaz! ⁴⁸
Svake sedmice pet dana ćeš u medresu ici	Petkom i utorkom ćeš odmarati.
Sve što naučiš, bilo veliko ili malo	Svaku knjigu, lekciju po lekciju zapiši!
	(prev. V.M)

Navedeni stihovi obavještavaju o radnim i neradnim danima u sedmici i otkrivaju da je zapisivanje predstavljalo važnu metodu u procesu učenja. Upravo iz tog razloga djela koja su korištena kao udžbenici u medresama danas su u bibliotekama rukopisa zastupljena u najvećem broju.

Tertīb-i 'ulūm nudi odgovor na pitanje kada se i na kojem nivou počinjalo sa učenjem perzijskog jezika u medresama.

Sarf ile oku Fürsi lügati	Bil <i>Şahidi</i> iç āb-ı hayātı
Andan nişāb-ı sıbyān bulursun	Genç-i lügāte mālīkolursun
Attar <i>Pend'in</i> hıfz eyle candan	Ahlāk ilmin hoş öğren andan.
Nahvile oku Fürs ü <i>Ferīşte</i>	Seyr et <i>Gülīstān</i> hem <i>Bustān</i> işte
<i>Dīvān-i Hāfiz</i> bil anla rāzī	Oldur hakiki oldur mecāzī. ⁴⁹
Uz morfologiju perzijski jezik uči!	Nauči <i>Şahidiju</i> , vodu života pij!
Tako ćeš osnovu dječaka steći	u mladosti jezikom ovladati.

⁴⁷ Istanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 1438, fol. 148-152; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 84-93.

⁴⁸ Süleymaniye Y.E.K., Esad Efendi, 1438, fol. 148.

⁴⁹ Ibid., fol. 149.

Od srca napamet Attarov *Pend* nauči! Na taj način ćeš dobro i etiku
savladati.
Uz sintaksu uči perzijski i *Ferište!* Prošetaj *Dulistanom* i *Bustanom!*
Znaj *Divan* Hafiza, spoznaj tajnu bilo stvarnu bilo alegorijsku!
(prev. V. M)

Arapska morfologija se učila na najnižem stepenu medresa, pa možemo zaključiti da se sa učenjem perzijskog jezika počinjalo veoma rano. Autor je naveo i udžbenike za perzijski jezik. Naime, Šāhidijev rječnik nije imao samo ulogu leksikografskog djela, nego se koristio za sticanje osnova znanja iz perzijskog jezika, a stihovi iz 'Atṭārove *Pandnāme* koji su učeni napamet služili su kako za učenje perzijskog jezika tako i islamske etike. Nastavak učenja perzijskog jezika odvijao se uz učenje sintakse arapskog jezika. Uočava se da su poznata djela perzijske književnosti *Dulistan*, *Bustan* i Hafizov *Divan* upotrebljavana za učenje perzijskog jezika. Iako nisu bili metodički prilagođeni za učenje stranog jezika, kako je to bio primjer sa udžbenicima iz arapskog jezika, ovi „udžbenici” za učenje perzijskog jezika istovremeno su svoje učenike učili etici i lijepom izražavanju.

U oblasti *ğuz 'iyyāt* (nauke koje se bave partikularijama) autor je uvrstio filozofiju, geometriju, aritmetiku, astronomiju i geografiju i medicinu. Što se tiče glavnih predmeta i njihovih udžbenika, oni se ne razlikuju od djela *Kevākib-i Seb 'a*. Redoslijed izučavanja predmeta i udžbenika je skoro identičan sa zvaničnim izvještajem iz 1741. godine, što doprinosi vjerodostojnosti kako samog izvještaja tako i poslanice. Razlika između ove kaside i poslanice jeste u formi izražavanja. Kasida *Tertīb-i 'ulūm* je napisana u stihovanoj formi kako bi se mogla učiti napamet.

KRATAK OSVRT NA NASTAVNI PLAN I PROGRAM BOSANSKIH MEDRESA U OSMANSKOM PERIODU

Kada je u pitanju nastavni plan i program bosanskih medresa, u vakufnami Gazi Husrev-bega za njegovu medresu pronalazimo propisane predmete koji su trebali biti izučavani i to: tefsir, hadis, osnove prava, stilistika, apologetika i ostale nauke koje bude iziskivalo vrijeme i mjesto.⁵⁰ U programu Gazi Husrev-begove medrese uočava se otvore-

⁵⁰ Fehim Dž. Spaho, „Vakufnama Gazi Husrev-bega“, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine XV i XVI vijek*, Monumenta Turcica, IV, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985, 64; Esad Duraković, „Gazi Husrev-begova vakufnama

nost za izučavanje novih sadržaja prema potrebama vremena, čime je omogućeno da navedena medresa tokom višestoljetnog djelovanja bude usklađena sa svim društvenim tokovima.

U Livnu je 1642. godine Mustafa-beg sin Ibrahim-age utemeljio specijaliziranu školu za izučavanje Poslanikove tradicije. Prema odredbi osnivača u vakufnami, kandidat za muderisa trebao je od tradicionalnih disciplina poznavati tefsir, hadis, fikh, kao i djelo Mesneviyu, a od racionalnih nauka muderis je trebao biti upućen u retoriku, stilistiku, logiku i islamsku apologetiku.⁵¹ Pored Poslanikove tradicije koja se detaljno izučavala, studenti su u ovoj medresi vjerovatno imali priliku steći i šire znanje iz čuvenog Rumijevog djela *Masnavī-ye Ma'navī* što odražava afinitete samog osnivača prema perzijskoj književnosti i/ili mevlevijskom derviškom redu.

Vrijedan prilog o udžbenicima koji su izučavani u sarajevskoj Simzade medresi krajem XVIII stoljeća zapisao je u svojoj medžmui polaznik navedene medrese Salih-efendija Nikšić. U periodu od augusta 1792. (muharrem 1207) do 1795. (1210) godine muderis Ahmed-efedija Dubničanin je polaznicima Simzade medrese predavao djelo iz logike *Īsāgūgī*, neko djelo Taškōprūzādea iz islamske etike i poslanicu iz disputacije po imenu *Husayniyya*. Godine 1795. (1210) godine počeli su obrađivati komentar čiji je autor Mulā Ğāmī, zatim obje *Šamsiyye* i iz osnova hadisa Birgilijevu poslanicu. U mjesecu septembru 1795. (rebiul-evvel 1210) godine muderis im je počeo tumačiti djelo *Talhīs*, a u januaru 1796. (redžeb 1210) godine počeo je predavati djelo *Multaqā al-abhur*. Posljednji zapis Salih-efendije Nikšića o njegovom školovanju u Simzade medresi potječe iz 1800. (1215) godine kada je zabilježio da su polaznici medrese počeli proučavati knjigu Qāđī Mīra iz oblasti filozofije.⁵² Dakle, obrazovanje navedene ličnosti u Simzade medresi trajalo je najmanje osam godina. Nije poznato da li se sa izučavanjem filozofije od Qāđī Mīra završilo školovanje Salih-efendije Nikšića u navedenoj obrazovnoj ustanovi, a s obzirom na to da nisu predstavljeni ni udžbenici iz arapske morfologije koji su obrađivani na početku obra-

za medresu u Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56/2006, Sarajevo, 2007, 171.

⁵¹ O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 178.

⁵² Fehim Nametak, „Jedna sarajevska medžmua iz Bašeskijina vremena“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XLIX/1986, br. 2, Sarajevo, 1986, 157-162.

zovanja, pretpostaviti je da je period školovanja navedene ličnosti bio i nešto duži.

Medžmua Salih-efendije Nikšića je značajna jer predstavlja svjedočanstvo o tome da su u bosanskim medresama izučavana djela koja su obrađivana i u osmanskim medresama. Ako uporedimo udžbenike iz ove medrese sa udžbenicima koji su navedeni u izvještaju *Kevākib-i seb'a*, primjećuje se da se djelo *Īsāgūgī* izučavalo na početnom stepenu izučavanja logike, a komentar *Šamsiyya* na drugom naprednom stepenu, Muḫā Ḡāmījev komentar na djelo *al-Kāfiya fī al-naḥw* izučavao se na drugom naprednom stepenu, *Talḥīs* predstavlja početni stepen izučavanja stilistike. Djelo *Risāla Birgīlī* nije navedeno da se obrađuje iz osnova islamske tradicije u poslanici *Kevākib-i Seb'a*. Riječ je o komentaru na zbirku od 40 hadisa. Navedeno djelo bi mogli svrstati u početni stepen izučavanja islamske tradicije. Kada je u pitanju Ḥalabījevo djelo *Multaqā al-abḥur* iz islamskog prava, ono je bilo prvo djelo koje se izučavalo iz navedene oblasti.

Djela koja su uvakufljena za biblioteke bosanskih medresa, prepisani rukopisi koje su sačinile softi, katalogi bosanskih biblioteka rukopisa svjedoče da je Bosanski ejalet pod osmanskom vlašću bio obuhvaćen Nastavnim planom i programom Osmanskog Carstva.

ZAKLJUČAK

Nastavni program osmanskih medresa treba posmatrati kroz prizmu konteksta u kojem je nastajao. Iako nemamo potpunih podataka o planu i programu za sve kategorije osmanskih medresa, na osnovu zajedničke jezgre za tri kategorije medresa, te detaljnog nastavnog programa za sultanske medrese možemo izvući nekoliko zaključaka. U navedenom programu mogu se prepoznati brojne pozitivne karakteristike kao što je, naprimjer, davanje slobode muderisu da u program pored propisanih udžbenika uvrsti djela po svom izboru. Ta odredba dala je motivaciju istaknutim muderisima da pišu komentare na udžbenike po kojima su predavali. Upravo među najproduktivnijim autorima prozne književnosti u Osmanskom Carstvu nalazimo muderise koji su pisali komentare i glose na udžbenike koji su korišteni u nastavi. Sačuvani dokumenti o prilikama u obrazovanju pokazuju da je u nastavni proces već od početnog nivoa bilo uključeno više predmetnih područja, te da se koristio kombinirani (sukcesivni i koncentrični) način raspoređivanja nastavnog

sadržaja u skladu sa godinama i kapacitetom polaznika. To je doprinisilo da nastavni sadržaj ne bude monoton i jednoličan.

Jedan od važnih ciljeva Osmanske države bio je obrazovati kadrove za rad u sudstvu i prosvjeti. Uvidom u nastavni sadržaj možemo ustanoviti da su svršeni najviših stepena osmanskih škola bili osposobljeni da odgovore na zahtjevne poslove kako u pravosuđu tako i obrazovanju. Međutim, Tašköprüzade primjećuje već polovinom XVI stoljeća zanemarivanje racionalnih nauka. Razvijanje teorija, ali i inovacije koje unapređuju društvo i jačaju državu teško su mogle zaživjeti u prenatraglašeno praktičnom obrazovnom sistemu koji je skoro u potpunosti bio usmjeren na formiranje kadrova za profesiju islamskih pravnika i muderisa.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

Bratislava:

Univerzitetska biblioteka u Bratislavi, Bašagićeva kolekcija, TE 3.

Istanbul:

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 1438, 148-152.

Objavljeni izvori:

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, IV, Fey Vakfi Yayınları, Istanbul, 1992.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara 1938.

Fatih Sultan Mehmed Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), priredio Abdülkadir Özcan, Kitabevi Osmanlı Tarih Kaynakları, Istanbul, 2003.

İsâmuddin, Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi, *Eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, preveo Muharrem Tan, İz Yayıncılık, Istanbul, 2007.

Yılmaz, Dr. Yasin, *Kanûni Vakfiyesi Süleymaniyye Küliyyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.

Karaarslan, prof. dr. Nasuhi Ünal, *Kevâkib-i Seb'a risâlesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

- Nametak, Fehim, „Jedna sarajevska medžmua iz Bašeskijina vremena“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XLIX/1986, br. 2, Sarajevo, 1986, 157-163.
- Süleymaniye Vakfiyesi*, uvod i obrada teksta Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1962.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi, *Eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*, priredio Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.
- Ṭaşkopruzâde, Aḥmad b. Muştafâ, *Al-Şaqâ'iq al-nu'mâniyya fî 'ulamâ' dawla al-'uṫmâniyya*, Dâr al-kitâb al-'arabiyy, Bayrût, 1975.

LITERATURA

- Ahmed, Shahab; Filipovic, Nenad, “The Sultan’s Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses prescribed in a ferman of Qanuni I Sulayman, dated 973 (1565),” *Studia Islamica*, 98/99, Paris, 2004, 183-218.
- Akyüz, prof. dr. Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara, 2016.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, Irfan Matbaası, 1976.
- Bayazit, Yasemin, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi”, *Belleten*, Ankara, 2014, 955-981.
- Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Duraković, Esad „Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56/2006, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007, 159-175.
- Edirneli, Mecdi-efendi, *Şakayık-ı Numaniye Tercumesi*, İstanbul, 1269 (1852). *Historija Osmanske države i civilizacije*, I-II, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı ve ilim: Otkriće u svjetlu izvora*, El-Kalem, Sarajevo, 2006.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde ilim*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Kasumović, Ismet „Mulazemet defteri kao izvor za proučavanje naše uleme”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, 211-220.

- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.
- Ljubović, Amir; Grozdanić, Sulejman, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XVII, Sarajevo, 1995.
- al-Margīnānī, al-Imām Burhānuddīn Abū Ḥasan ‘Alī b. Abū Bakr, *Al-Hidāya Šarḥ Bidāya al-mubtadī*, priredio Nā‘im Ašraf Nūr Muḥammad, Idāra al-Qur’ān, Karači, Pakistan, 1417 (1996).
- Muminović, Hašim, *Osnovi didaktike*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2013.
- Nakičević, Omer *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1988.
- Poljak, Vladimir, *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb, 1980, 247.
- Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakki, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Zilfi, Madeline C., „Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 26, III, Brill, London, Leiden, New York, 1983, 318-364.
- Zilfi, Madeline C., „Ilmiye Registers and the Ottoman *Medrese* System prior to Tanzimat,” *Contributions à l’histoire économique et sociale de l’Empire Ottoman*, Louvain, 1983, 310-326.

ON THE CONCEPT OF THE OTTOMAN MEDRESES' CURRICULUM DURING THE CLASSICAL AGE (1470-1839)

Summary

Some of the main characteristics of the centralised Ottoman system of education are the unitary basic curriculum, determined medrese categorisation and clearly defined the way of muderrises promotion. This paper aims to present the curriculum of the Ottoman medreses in the classical age (1470–1839) that is based on primary sources: laws passed by the Ottoman sultans Mehmed II The Conqueror (1451–1481) and Suleiman The Magnificent (1520–1566). The scientific autobiography of the Ottoman scholar Ahmad Tashköprüzade and the official report from 1741 for the French embassy are discussed in this paper. The analysis of the teaching methods, representation of some sciences in the curriculum, and contents of some textbooks are also presented.

Keywords: curriculum, Ottoman medreses, muderris, textbook, *Ķanūnnāme-i Ehl-i 'İlim*

Tabela broj 1: Obrazovni put Aḥmada b. Muṣṭafe Tašköprüzädea

predmet	udžbenik	muderis	ime medrese	o udžbeniku
Arapsko pismo, učenje Kur'ana		Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac		
Morfologija	<i>Al-Maqṣūd,</i> <i>Muhtaṣar al- 'Izzī,</i> <i>Marāḥ al-arwāḥ</i>	‘Alā‘uddīn al-Yatīm		
Sintaksa	<i>al-Mi 'a,</i> <i>al-Miṣbāḥ,</i> <i>Al-Šāfiya, al-</i> <i>Kāfiya, al-Wāfiya</i> <i>fī šarḥ al-Kāfiya</i>	‘Alā‘uddīn al-Yatīm		<i>Al-Wāfiya</i> do teme o riječima u nominativu
Sintaksa	<i>al-Wāfiya fī šarḥ</i> <i>al-Kāfiya</i>	Qawāmuddīn Qāšim, autorov amidža	Medresa Mula Husreva u Bursi	<i>Al-Wāfiya</i> od teme o riječima u nom. do teme o riječima u genitivu
Morfologija	<i>al-Hārūniyya</i>	Qawāmuddīn Qāšim	Medresa Mula Husreva u Bursi	
Sintaksa	<i>Al-Alfiyya</i>	Qawāmuddīn Qāšim	Medresa Mula Husreva u Bursi	
Islamsko pravo	<i>Ḍaw' al-Miṣbāḥ</i>	Qawāmuddīn Qāšim	Medresa Mula Husreva u Bursi	Prepisao djelo
Logika	<i>Isāgūḡī i</i> komentar Ḥ. Al- Kātīya; al-Rāzījev komentar na <i>al-Šamsiyyu</i>	Qawāmuddīn Qāšim	Medresa Mula Husreva u Bursi	Obraden jedan dio al-Rāzījevog komentara
Logika	al-Rāzījev kom. na <i>al-Šamsiyyu</i> uz glosu S. Šarīfa	Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac	Medresa Husejnija u Amasiji	
Islamska dogmatika	Komentar al- Taftāzānija na <i>al-</i> <i>'Aqā'id</i> uz glosu al-Hayālīya	Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac	Medresa Husejnija u Amasiji	

predmet	udžbenik	muderis	ime medrese	o udžbeniku
Filozofija	Komentar Mulāzādeā na djelo <i>Hidāya al-ḥikma</i> uz glosu Mula Hāgezādeā	Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac	Medresa Husejnija u Amasiji	
Disputacija	Komentar Mula Mas'ūda al-Rūmija na djelo <i>Adāb al-baḥṭ</i>	Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac		
Islamska apologetika	Komentar al-Isfāhānija na <i>Ṭawāli'</i> uz glosu S. Šarīfa	Muṣṭafā b.Halīl, autorov otac	Medresa Husejnija u Amasiji	
Logika	Glosa S. Šarīfa na komentar djela <i>Maṭāli'</i>	Muṣṭafā b.Halīl,	Medresa Husejnija u Amasiji	Obrađene neke teme
Islamska apologetika	Glosa Sayyida Šarīfa na djelo <i>al-Taḡrīd</i>	autorov dajidža		Od poč. do teme o obavezama i mogućnostima
Stilistika	komentar Sayyida Šarīfa na djelo <i>al-Miftāḥ</i>	Mula Muḥyuddīn al-Fenārī		Od poč. teme o predikatu do teme o veznicima
Islamska apologetika	komentar Sayyida Šarīfa na djelo <i>al-Mawāqif</i>	Mulā Muḥyuddīn Sayyidī Muḥammad al-Qoḡawī		Od početka teme o teologiji do teme o poslanstvu
Tumačenje Kur'ana	komentar sure al-Naba' iz djela <i>al-Kaššāf</i>	Mulā M. S.al-Qoḡawī		
Astronomija	<i>al-Fathiyya</i>	Mirim Čelebī		
Poslanikova tradicija	Šaḥīḥ al-Buhārī, djelo Qāḍī 'Iyāḍa <i>Kitāb al-šifā</i>	Šayh Muḥammad al-Tūnisī		Obrađen po dio iz navedenih djela
Dijalektika	Nije naveden udžbenik	Š. M. al-Tūnisī		

Tabela broj 2 Stepeni medresa i udžbenici prema karijeri Taškopruzadea

ime medrese	Oruč-pašina medresa u Dimoteci	Mula hadži Hasanova medresa u Istanbulu	Medresa Ishakijja u Skoplju	Medresa Kalenderhane u Istanbulu
stepen medrese	Hašiye-i Tağrīd 20 akči	Miftāh 30 akči	Kırklı 40 akči	Kırklı 40 akči
vrijeme imenovanja	april 1525/redžeb 931.	april 1527/redžeb 933.	Juli 1530/zulhidžđe 936.	9.4. 1536/17. ševval 942.
Retorika	<i>Al-Mutawwal</i> od poglavlja al-Bayān do rasprave <i>al-Isti'āra</i> .	Komentar S. Šarīfa na <i>al-Miftāh</i> od početka do teme <i>Īğāz</i> .	<i>Al-Miftāh</i> od početka poglavlja <i>al-Bayān</i> do kraja djela.	Mali dio S. Šarifovog komentara na djelo <i>al-Miftāh</i>
Skolastička teologija	Glosa na komentar djela <i>Tağrīd</i> od početka do kraja teme ' <i>Umūr al-'āmma</i> .	Glosa na komentar djela <i>Tağrīd</i> od teme ' <i>Umūr al-'āmma</i> do teme <i>al-Wuğūb</i> .		Komentar na djelo <i>al-Mawāqif</i> od teme <i>al-Wuğūb</i> do teme <i>al-I'rād</i> .
Islamsko pravo	Komentar Sayyida Šarīfa na djelo <i>al-Farā'id</i> .	Komentar Sadrušerie na djelo <i>al-Wiqāya</i> od početka do teme <i>al-Bay'</i> .	<i>Al-Wiqāya</i> od početka teme <i>al-Bay'</i> do kraja djela.	Jedan dio komentara Sadrušerie na djelo <i>al-Wiqāya</i> .
Poslanikova tradicija		<i>Al-Mašābih</i> , od početka do kraja dva puta.	<i>Al-Mašābih</i> i <i>al-Mašāriq</i> , od početka do kraja.	<i>al-Mašābih</i> od početka do poglavlja <i>al-Buyū'</i>

Tabela broj 3: Stepeni medresa i udžbenici prema karijeri Tašköprüzâdea

ime medrese	Medresa vezira Mustafa-paše u Istanbulu	Medresa u Jedrenama	Medresa Sahn	Medresa sultana Bajezida u Jedrenama	Medresa Sahn
stepen medrese	50 akči haridž	50 akči	50 akči	50 akči	50 akči
vrijeme imenovanja	28.8.1537/21. rebiulevvel 944.	24.3.1539/4. zulkade 945.	8.8.1539/23. rebiulevvel 946	12.12.1544/11. ševval 951.	3.9.1547/18. redžeb 954.
Skolastička teologija	Komentar na <i>al-Mawāqif</i> , nekoliko tema od početka poglavlja <i>al-ilāhiyyāt</i> .			Komentar na <i>al-Mawāqif</i>	
Islamsko pravo	<i>Al-Hidāya</i> , od početka do poglavlja <i>al-Zakā</i> .	<i>Al-Hidāya</i> , od poglavlja <i>al-Zakā</i> do pog. <i>al-Ḥağğ</i>	<i>Al-Hidāya</i> od poč. pog. <i>al-Nikāḥ</i> do pog. <i>al-Bay'</i>	<i>Al-Hidāya</i> od pog. <i>al-Bay'</i> do pog. <i>al-Šaf'a</i> ; <i>al-Tawdīḥ</i> do pog. <i>al-Tašḥīḥ</i>	<i>Al-Hidāya</i> od poglavlja <i>al-Šaf'a</i> do kraja djela.
Poslanikova tradicija	<i>Al-Mašābiḥ</i> , od pog. <i>al-Buyū'</i> do kraja djela.	<i>Šaḥīḥ al-Buhārī</i> , prvi tom	<i>Šaḥīḥ al-Buhārī</i> , kompletno djelo, dva puta obradio.	<i>Šaḥīḥ al-Buhārī</i> , obrađena jedna trećina djela.	<i>Šaḥīḥ al-Buhārī</i> , obrađeno kompletno djelo.
Osnove islamskog prava		<i>Al-Talwīḥ</i> , od početka do kraja prvog dijela.	<i>Al-Talwīḥ</i> , od kraja prvog dijela do pog. <i>al-Aḥkām</i> .	<i>Al-Talwīḥ</i> od pog. <i>al-Aḥkām</i> do kraja djela.	<i>Al-Talwīḥ</i> od poč. do kraja četvrtog dijela.
Tumačenje Kurana			<i>Tafsīr al-Bayḍāwī</i> , komentar sure al-Baqara		S.Šarifova glosa na <i>al-Kaššāf</i>

Tabela broj 4: Nastavni program prema poslanici *Kevākib-i Seb‘a*

Predmet	Stepen i nivo	Udžbenik
Morfologija	I, početni	<i>Binā' al-af'āl</i>
	I, srednji	<i>Al-Maqṣūd</i>
	I, napredni	<i>'Izzī fī al-Taṣrīf</i>
	II	<i>Marāḥ al-arwāḥ</i>
	II, napredni	<i>Šāfiya</i>
Sintaksa	I, početni	<i>'Awāmil</i>
	I, srednji	<i>Miṣbāḥ</i>
	II, srednji	<i>Kāfiya, Alfīyya</i>
	II, napredni	<i>Mulā Ḡāmī, komentar al-Kaḥfiye</i>
Islamsko pravo	III	<i>Muḡnī al-Labīb</i>
	I, početni	Ḥalabī, Qudūrī
	I, početni	Isāḡūḡī
Logika	I, srednji	Komentar al-Kātīja, Poslanica Muḥyuddīna i Glosa Fenārīja
	II, srednji	Al-Šamsiyya i Tahdīb sa komentarima
	II, napredni	Glose Qutbuddīna Širāzīja, Kara Dawūda i Sayyida na <i>al-Šamsiyyu</i>
	III	<i>Komentar Maḡālī'</i>
Disputacija	I	<i>Komentar Taškopruzadea</i>
	II	<i>Mas'ūd Rūmī, Adāb-i Samarqandī, Ḥusayn-efendi, Kitāb-i ezrāf, Qāḏī 'Adūd, komentar djela Hanaḥfiyya i glose</i>
Stilistika	I	<i>Talhīṣ</i>
	II	komentar na djelo <i>Muhtaṣar</i>
	III	<i>Mutawallī</i> ili djelo <i>Idāḥ al-ma'ānī</i>
Filozofija	I	<i>Hidāya</i>
	II	<i>Qaḏī Mīr i Lārījeva glosa</i>
	II, napredni	<i>Ḥikma al-'ayn</i>
	III	<i>Mawāḥiḥ</i> ili <i>Mawāḥiḥ Ḥayn</i>
Skolastička teologija	II početni	Poslanica 'Umara al-Nasaḥfija, komentar na 'Aqā'id i glosa Hayālīja
	II srednji	<i>Iḥbāt wāḡīb, 'Aqā'id Ḡalāl</i>
	II napredni	
	III	<i>Komentar na djelo Mawāḡiḥ</i>

Predmet	Stepen i nivo	Udžbenik
Geometrija	I	<i>Aškāl al-Ta'sīs</i>
	III	<i>Oklīdis</i>
Aritmetika	I	<i>Bahā'iyya</i>
	II, napredni	<i>Ramaḍan-efendi i Čullī</i>
Osnove islamskog prava	II	<i>Tanqīḥ, komentar na djelo Tawḍīḥ, Muhtaṣar Muntahā, komentar 'Adūda i Sayyidova glosa</i>
	III	<i>Talwīḥ, Fuṣūl Badāyi'</i>
Astronomija	II, srednji	<i>Komentar Čāgmīnīja</i>
	II, napredni	<i>Glosa Barḡandīja</i>
Osnove Poslanikove tradicije	I, napredni	<i>Alfiyya napamet</i>
	II	<i>Komentar 'Alī Qārīja na djelo Nuhba al-fikar</i>
Poslanikova tradicija	I	<i>Buhārī i Muslim</i>
	II	Čitanje nekog <i>Musnada</i>
	III	Čitanje više <i>Musnada</i>
Komentiranje Kur'ana	I	Wāḥīdijevo djelo <i>al-Waḡīz</i>
	III	Wāḥīdijevo djelo <i>al-Wāṣiṭ</i>